

Luchtbeschermingsdienst in Borne

Jurrie Haak

Snuffelend in het sigarendoosje van mijn schoonvader, waarin hij enkele papieren uit de oorlogstijd bewaarde, kwam ik onderstaand legitimatiebewijs tegen van de Luchtbeschermingsdienst Borne. Genoeg reden om eens wat dieper in deze materie te duiken, vooral omdat ik reeds in het boek "In verdrukking, verzet en vrijheid" een foto zag van een merkwaardige torentje op het voormalig gemeentehuis, dat in Tweede Wereldoorlog dienst deed als waarnemingspost. In onderstaand artikel wordt wat verder ingegaan op de Luchtbeschermingsdienst (LBD) voor en tijdens de Tweede Wereld oorlog in Borne.

verschijnen van chemische wapens –gifgas– veranderde de oorlogsvoering eveneens.

De bevolking en de overheid zijn niet ingesteld op deze nieuwe vorm van oorlogvoeren, maar allengs ontstaan er allerlei regels, voorschriften en handelswijzen om zo goed mogelijk met bombardementen om te gaan, zodanig dat er zo weinig mogelijk slachtoffers vallen en de gevolgen van een aanval zo veel mogelijk te beperken. Hieruit ontstaat in het Verenigd Koninkrijk de Home Guard. Deze zal in het interbellum voor de Nederlandse overheid als voorbeeld dienen voor het oprichten van de Luchtbeschermingsdienst.

Oprichting LBD in Borne

In 1927 werd de brochure "Aanwijzingen luchtbeschermingsdienst" uitgegeven. Hierin werd gesteld dat in geval van Nederland in een oorlog werd betrokken, vijandelijke luchtmachtcrachten mogelijk naast militaire doelen ook burgerdoelen zouden aanvallen. Om de kansen op aanvallen vanuit de lucht zoveel mogelijk te verminderen en de gevolgen van die aanvallen te beperken, moesten er maatregelen worden voorbereid en uitgevoerd. Elke gemeente werd aanbevolen een autoriteit of ambtenaar aan te wijzen als hoofd van de LBD ter plaatse en hem op te dragen om voor de voorbereiding en uitvoering van de LBD te zorgen.

In 1931 werd deze brochure vervangen door de "Leidraad luchtbeschermingsdienst". Daar geen enkele gemeente met zekerheid voor luchtaanvallen gevrijwaard was, werd het raadzaam geacht om in elke gemeente al in vredetijd voorbereidingen voor de luchtbescherming te treffen. Deze leidraad poogde de burgemeesters om als gids dienen bij de voorbereiding van de LBD. Borne was in Nederland in 1934 één van de eerste gemeenten die werk maakte van een LBD. Als hoofd werd dhr. Dik benoemd met als waarnemer dhr. Brassier. Het was allereerst een waarschuwings- en alarmeringsdienst. De stoomfluit van Spanjaard diende als alarmsignaal. En de toren van de fabriek was uitkijkpost, evenals de watertoren. Gestreefd werd naar 150 personen als vrijwilliger met een 60-tal

De aanleiding

In de loop van de Eerste Wereldoorlog kreeg de strijd een derde dimensie. Allereerst kreeg het luchtschip en later het vliegtuig een rol in de oorlogsvoering, die met het duren van die strijd steeds groter werd. In het begin werden ballonnen opgelaten om een overzicht van het slagveld te verkrijgen. In de statische oorlogsvoering was het van groot belang om precies te weten waar de vijand zich bevond om deze effectief met kanonnen te kunnen bestoken. De artilleriewaarnemer die in de ballon zat, gaf aanwijzingen naar de grond. Ballonnen zijn echter kwetsbaar en de taken werden overgenomen door luchtschepen, die bestuurbaar waren, en door vliegtuigen. In het begin waren vijandelijke piloten als ridders tegenover elkaar en men groette tijdens ontmoetingen. Totdat er één een keer schoot op de vijandelijke piloot en het luchtgevecht was geboren. Daarbij ontwikkelde zich een wapenwedloop om steeds effectiever te worden. Ook gooiden meevliegende waarnemers bommen op de vijand tijdens het overvliegen. Hieruit groeide het bombarderen van allerlei doelen vanuit de lucht. Speciale bommenwerpers werden gebouwd om naar Engeland te vliegen en daar terreurbombardementen uit te voeren. Ook worden hiervoor luchtschepen ingezet. Het

reserves. Op 7 december antwoordt de gemeente Borne aan de Nederlandse Vereniging Luchtbescherming dat men om financiële redenen niet deelneemt aan een vergadering teneinde te komen tot oprichting van een LBD. Ook al omdat:

- In Borne al een LBD bestaat
- Met als doel de bevolking te beschermen tegen luchtaanvallen
- De LBD op dat moment bestaat uit 83 leden
- Er geen samenwerking bestaat of een hoger verband bestaat met andere organen
- Er is geen verhouding tot de overheid
- Op 28 juni 1934 werd deelgenomen aan een oefening in samenwerking met de gemeente Vriezenveen en op 12 september 1934 onder auspiciën van de provincie Overijssel.
- Door de luisterdienst wordt geregeld deelgenomen aan luisteroefeningen. (Via de radio werden berichten over op handen zijnde overvliegende vliegtuigen verspreid.)

De Wet ter bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen 1936

Op 28 april 1936 werd in Staatsblad 302 bovenstaande wet afgekondigd. In deze wet worden alle zaken betreffende de luchtbescherming beschreven. De burgemeesters zijn voor de uitvoering van de wet verantwoordelijk. Groot verschil met voordien is, dat de luchtbescherming niet meer vrijblijvend is, maar voor iedere gemeente verplicht.

De LBD bestaat uit dan uit een:

- verbindingdienst, o.l.v. P.N.A. van Dijk
- uitkijk- en alameringsdienst, o.l.v. M.G. Neurenburg
- geneeskundige dienst, o.l.v. W. Stomps
- brandweer, o.l.v. C.W.A. IJzereef
- opruimings- en herstellingsdienst, o.l.v. W.A.J. van Hal
- ontsmettingsdienst, o.l.v. H.J. Stomps
- gasverkenningdienst, o.l.v. H.J. van Egmond
- veterinaire dienst, o.l.v. H.T. van der Veen
- politiedienst, o.l.v. G. Dijkslag

Dit alles onder leiding van het lokale hoofd van de LBD dhr. A. Dik en het plaatsvervangend hoofd dhr. G. Brassier.

Verder bestond er een indeling in blokken, die weer onderverdeeld zijn in wijken, met resp. blokhoofden en wijkhoofden. Blokhoofden zijn: H.G.J. Brok, J. v.d. Tuuk, H. Kuipers, L.J.J. ter Hofte, J. Leverink, C.A.J. Bolwerk (Bornerbroek), H.J. Schulten (Zenderen) en B.J. Liedenbaum (Hertme).

Op 23 februari 1937 komt er een schrijven van de inspecteur voor de bescherming van de bevolking tegen luchtaanvallen met verdere eisen. Belangrijkste eis is dat er geen kerkklokken en/of fabrieksfluiten meer gebruikt mogen worden, maar vervangen moeten worden door sirenes met een golvende janktoon.

Het luchtbeschermingsplan van de gemeente Borne wordt op 23 december 1938 ter goedkeuring aan

de inspecteur, dhr. De Ridder gestuurd. In artikel 23 staat dat er een waarschuwingsdienst is, bestaande uit een luisterpost in het gemeentehuis en een uitkijkpost in de watertoren van textiel fabriek Spanjaard. Leider hiervan wordt ir. J.I.B. Spanjaard.

In april 1939 worden er ten behoeve van de LBD 48 gasmaskers aangeschaft.

Voorlichting

Als in 1939 de oorlogsdreiging toeneemt, wordt de LBD steeds belangrijker. Vooral de voorlichting aan de bevolking neemt dan een belangrijke plaats in. Zo staat er in de Bornse Courant van zaterdag 11 maart 1939 een verslag van de gehouden voorlichtingsavond de dinsdag daarvoor, georganiseerd door de gemeente, gehouden in de Keizerskroon. Onder de aanwezigen was majoor Kraaijenbrink, officier toegevoegd aan de inspecteur van de Burgerwacht. De burgemeester maakte onder andere gewag van de noodzaak van de LBD, alsmede het feit dat in de afgelopen tijd tijdens oefeningen vele inwoners buiten bleven en niet alle lichten doofden. Verder werd verteld hoe de organisatie in elkaar stak en vooral wat de bevolking zelf kon/moest doen om schade en letsel zoveel mogelijk te beperken. In het gemeentelijk archief zijn voorts vermeldingen te vinden van voorlichtingsavonden in hotel G.J. Rotink (10 en 13 oktober '39) en in hotel J.B. Ensink (17 en 20 oktober '39). Bij deze avond was dhr. ir. J.C. Sleutel, hoofdinspecteur van de Nederlandse Vereniging Luchtbescherming te gast, hij sprak over zelfbeschermingsmaatregelen (gezinsbescherming).

Behalve voorlichting werd er bij voorbeeld ook zand ter beschikking gesteld door de gemeente. Ieder huis moest eigenlijk twee emmers zand klaar hebben staan om beginnende brandjes zelf te blussen. Ook werd aangeraden om zolders te ontruimen en die met, als de constructie het toeliet, een laag van een aantal centimeters zand te bedekken. Ook het klaarzetten van emmers/teilen/ketels water was verstandig, immers bij een bombardement kon de watervoorziening worden getroffen.

Op 30 april treedt het landelijke hoofd van de LBD De Ridder terug en wordt opgevolgd door dhr. A. van Batenburg, die in de oorlogsjaren tal van verordeningen over de LBD's zal uitstrooien.

Voor **VERDUISTERINGSPAPIER**
naar de *Vijzel*

Almeloschestraat 30. Tel. 397

Reclame voor verduisteringspapier uit de "Bornse Courant".

De oorlogsjaren

Het begin

Tijdens de Duitse inval zullen de mannen van de LBD ongetwijfeld paraat zijn geweest. Maar ik heb hier in het archief van de gemeente niets over ge-

vonden. Het eerste wat terug te vinden is, is een inventarisatie van de staat van de Bornse LBD. De lokale LBD o.l.v. A. Dik bestaat uit 500 man, terwijl de bedrijfsbescherming van Spanjaard o.l.v. C. Brasser uit 150 man bestaat. De brandweer o.l.v. IJzereef heeft de beschikking over 12 man en een Ford truck. Verder wordt vermeld dat er op 6 juli een toevalstreffer boven Bornerbroek is geweest om 2.30 uur, waarvoor geen alarm was afgegeven. Twee bommen waren in een wei terechtgekomen die twee grote gaten veroorzaakten. Er waren gelukkig geen doden of gewonden, alleen kleine materiele schade.

Tevens komt er op 6 juli 1940 een schrijven van de bezetter dat uit de LBD dienen verwijderd te worden:

- alle joden
- alle buitenlanders, behalve Duitsers
- alle Duitsland niet welgezinde Nederlanders

Luchtbescherming

In verband met den huidige toestand geef ik den inwoners nogmaals dringend in overweging voor de aanwezigheid van een hoeveelheid zand in of bij Uwe woning zorg te dragen.

Voorts beveel ik ten zeerste ter lezing aan de indertijd aan de inwoners verstrekte circulaire, inzake te nemen maatregelen bij luchtaanvallen.

Bedenk wel, dat de gemeentelijke luchtbeschermingsdienst slechts als aanvullend zal optreden en de ZELFBESCHERMING op den voorgrond moet staan.

Borne, 25 Augustus 1939.

**De Burgemeester van Borne,
SCHAEPMAN.**

torentje op het gemeentehuis Villa Elisabeth gebouwd ter vervanging van de uitkijkposten op de toren van Spanjaard en de watertoren. Ondanks intensief speurwerk in de gemeentearchieven is hiervan niets terug te vinden. De reden zal vermoedelijk zijn, dat de luister- en waarschuwingdienst reeds in het gemeentehuis was gevestigd. Ook zal een rol gespeeld hebben, dat er vanaf de vorige uitkijkposten geen telefoonverbinding was en daardoor kostbare tijd verloren kon gaan, omdat de verbinding geschiedde door middel van ordonnansen.

Op 2 januari 1941 schrijft de gemeente een bedankbrief aan de burgerij voor de medewerking aan de LBD. Vanaf 14 januari dat jaar gaat de vergoeding van f 0,38 omhoog naar f 0,40 per uur na verzoek van de Rijksinspecteur en na geïnformeerd te hebben wat de gemeente Delden betaalt.

De Duitsers scherpten niet alleen de voorschriften voor de bevolking aan, ook die voor de LBD worden

dat. De LBD werd beschouwd als verlengstuk van de Duitse Wehrmacht en de straffen bij overtreding navenant. In 1941 kwam een nieuwe verandering in de structuur. De gemeente moest naar aanleiding van de indeling in gevarenklasse en op basis van het aantal inwoners in totaal elf beroepskrachten aannemen. Gegadigden moesten voldoen aan de voorwaarden dat ze werkloos waren, ouder dan 30 jaar en geen militaire achtergrond hebben. De procedure moest via het Gewestelijke Arbeidsbureau lopen. Per 10 april 1941 werden tegen een salaris van f 17,87 per week aangesteld: Van den Nieuwboer, Kunne, Brink, Winter, Kers, Jongsma, Hippert, Kruiskamp, Nijmeijer, Kevelham en Groothengel. Niet maar alleen Bornse inwoners. Uit de gegevens van de afgesloten ongevallenverzekering blijkt dat de LBD Borne bestaat uit 300 man vrijwilligers plus 30 man brandweer en een kerngroep van elf man. De vaste kern had recht op $\frac{3}{4}$ liter bonloze bijvoeding dagelijks.

Na de reorganisatie bestond de LBD per 29 december 1941 uit de leider A. Dik (wnd. burgemeester), wnd. Hoofd J.H.M. Nolten en plv. hoofd J.H. Kuipers (Botterkopers). De verbindingdienst o.l.v. C.G.M. van Riel, evenals de uitkijkdienst met elf man vast personeel. Zij hielden vliegbewegingen én de ver-

Verskillende artikelen door de LBD gebruikt.

duistering in de gaten. De chemische dienst stond onder leiding van van A.J. Kruse en de brandweer H.A. IJzereef. Hierbij waren vier hulpbrandweerposten ingedeeld. De eerste aan de Bornerbroeksestraat, geleid door A. Kremer. De tweede aan de Deldensestraat met H. Kerkhoven. De derde aan de Brinkstraat met als leider J. Hofsté. En tenslotte aan de Oude Hengelosestraat, waar L.C. Vrielink als hoofd was aangewezen. Verder stond de opruimings- en herstellingsdienst onder leiding van H.A.J. van Hal en bestond uit drie uitrukploegen, verder geleid door J. Leushuis en C.W.A. Vermeer.

Villa Elisabeth met bovenop het uitkijktorentje.
Foto: collectie gemeentearchief Borne, nr. 013901

In 1945 werden de uitrukploegen met twee uitgebreid tot vijf. Als laatste was er de geneeskundige dienst met als hoofd dr. W. Stomps, met drie uitrukploegen, verder geleid door dr. Panhuijsen en dr. Van Blanken.

Per 1 januari 1942 worden de stoffen armbanden afgeschaft. Zij worden vervangen door zwart geëmailleerde armbanden met witte letters aan lederen riempjes. Dit is mede bedoeld als een normalisatie van de benamingen in de LBD. Kosten f 44,88 per 100 stuks.

Vanaf 20 januari 1942 is het niet meer toegestaan om opgave te doen aan derden over burgerslachtoffers en bezettingsongevallen, echter in Borne zal dit nauwelijks van toepassing zijn geweest. Leden van de vaste kern is het per 20 juni 1942 niet meer toegestaan om insignes van de NSB te dragen. Eind dit jaar maakt de nieuwe burgemeester Van de Toren gebruik van de cursus van 2½ dag op de Luchtbeschermingsschool te Groesbeek.

Personele wisselingen

In de loop van de oorlog zijn er in de top van LBD alsook, zij het minder, bij de vaste kern van elf, verschillende wisselingen geweest. Dit kan gebeurd zijn om verschillende redenen. Zo verzoekt dhr. Kuipers (Botterkopers) per brief op 22 januari 1943 om eervol ontslag als blokhoofd. Dit wordt gehonoreerd

en als opvolger wordt per 15 maart 1943 dhr. Nolten, ambtenaar ter secretarie, benoemd. Wranger is het verzoek aan dhr. G. Leverink op 9 mei 1943 om dhr. C. Brasser op te volgen als plv. hoofd. Immers Brasser is op 3 mei 's avonds in de fabriek van Spanjaard, waar hij bedrijfsleider was, gearresteerd naar aanleiding van de april-meistaking. In de nacht werd hij samen met P.M.G. Neurdenburg, die ook een belangrijke rol in de LBD speelde en de Almeloër J.H. Jansen naar Hengelo overgebracht, zoals de Duitsers beweerden. Maar ter hoogte van de Theresiapastorie moesten de drie uitstappen en werden koelbloedig geliquideerd. Op de parallelweg ter hoogte van de school herinnert een gedenksteen nog aan deze trieste gebeurtenis.

Rapporten

In het gemeentearchief zijn nog vele rapporten aanwezig over incidenten die tijdens de bezettingsjaren voorvielen. Om u een idee te geven heb ik er willekeurig drie uitgekozen. In het rapport van 1 maart 1943 rapporteert het hoofd van de LBD dat een vliegtuig van een eskader van vijf, 4 of 5 brisantbommen afwierp. Drie ontploften aan de Wensinkstraat, één in de oude Deldensestraat en een niet ontplofte bom lag aan de Kanaalweg (nu Dunantstraat). Drie personen werden hierbij gedood, meerdere licht gewond. Vier huizen aan de Oude Del-

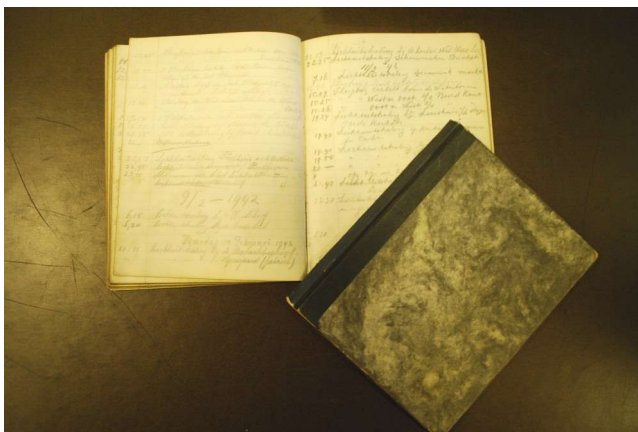

Monument voor de drie gefusilleerden nabij de beek aan de parallelweg van de Rondweg.

NAMEN.
L. Winter
A. G. J. Kunne
W. Groothengel
J. Jongsma
G. Kers
H. J. Kevelham
H. J. Kruiskamp
A. J. Brink
J. H. L. v/d Nieuwboer
J. H. Nijmeijer
M. J. Hippert

Namen van de elf vaste waarnemers

Duits, over het bombardement op de Christoffel Scheelestraat, zoals de Julianastraat toen heette, en de Letterveldweg, nu Emmastraat. Hierbij vielen een licht- en een zwaargewonde. Negen woningen aan de Julianastraat en zes aan de Emmastraat werden zwaar beschadigd. Op 24 oktober 1944 werd door een alleenvliegende lichte bommenwerper een bom geworpen op de fabriek Westland (Spanjaard). De bom ontplofte in de duivelskamer en veroorzaakte twee lichtgewonden en een brandje dat kon worden geblust. Een scherf was echter in de naastgelegen magazijnruimte terechtgekomen en had daar al voor een grote brand gezorgd, voordat het werd ontdekt. De sprinklers waren door de ontploffing vernield. De gemeentelijke brandweer verleende assistentie evenals, na een dag, die uit

De twee waarnemingschriftjes van de uitkijkdienst.

3.15	Licht explosie's in 't Noorden en 't Zuiden
3.17	Afweergeschut in Zuidelijke richting.
3.18	Afweergeschut zichtbaar in 't Noorden
3.20	Luwaard explosie's in 't Zuiden.
3.23	Vliegtuig met licht op. vliegt van West naar Zuid.
3.24	Afweergeschut en licht explosie's in 't Zuiden
3.25	Afweergeschut in 't Noorden.
3.28	En vliegtuig met licht op. vertrekt van het vliegveld in Zuidelijke richting.
3.29	Vliegtuigen hoorbaar in Zuid - Westelijke richting

Detail van een willekeurige bladzijde uit het waarnemingschriftje.

densestraat en één aan de Wensinkstraat werden totaal verwoest. In een ander rapport van 28 juli 1943 schrijft G. Dijkslag, in het

Almelo. Pas op 28 oktober was men de brand meester. Bij de laatste twee voorvallen werd nog vermeld dat onmiddellijk na de inslagen "luchtalarm" werd gegeven.

Waarnemingen

In het gemeentearchief bevinden zich nog twee schriften met hard koft waarin de dagelijkse waarnemingen vanuit het torentje met potlood zeer nauwkeurig staan beschreven, opgetekend door de medewerker van dienst. Dit waren de elf vaste, betaalde medewerkers. Ook is er nog een dergelijk exemplaar bewaard gebleven van de luisterdienst.

Na de oorlog

Toen de oorlog voorbij was werd de LBD in die vorm opgeheven. De noodzaak van de dienst had zich in de oorlog echter wel bewezen. In 1952 werd daarom de BB (Bescherming Bevolking) opgericht. De organisatie verschilde niet zoveel van de LBD. Een belangrijk verschil was de ABC-dienst (atomaire, bacteriële en chemische oorlogsvoering). Naast leden uit overheidsorganisaties waren er de vrijwilligers. Maar men had te kampen met onderbezetting. Om volledige bemensing van de organisatie te bereiken werd in 1958 de noodwachtplicht ingevoerd. Mannen die buitengewoon dienstplichtig waren, werden verplicht noodwachter bij de BB. Na invoering van de verplichte deelname kwam de organisatie in korte tijd op sterkte en geleidelijk aan verdween de vrijwillige BB'er. Tot de opheffing van de BB in 1986 bleef de noodwachtplicht van kracht.

Bronnen

- Gem. Archief Borne
- Verschillende websites, zoekterm: Luchtbeschermingsdienst
- "In verdrukking, verzet en vrijheid" doo H. Noordhuis, Drs. G.P. ter Braak en Drs. M.F.S. Kienhuis. Hengelo 1990
- Inventaris van de archieven van de LBD der Gemeente Heerlen, 1934-1951